

Pataki szellem – Sárospatakon kívül

Adalékok egy jelenség társadalmi hatásmechanizmusának működéséhez

Évek óta foglalkozom a sárospataki neveléstörténeti hagyomány társadalmi hatásmechanizmusának vizsgálatával. Az öregdiák-mozgalommal kapcsolatos újabb publikációim¹ mellett az utóbbi időben a „pataki szellem” ideológiai és szociológiai összetevőinek Sárospatakon túlmutató jelenségeit is kutatom.² Jelen írásomban két, világviszonylatban ismert tudós életútjának sárospataki kapcsolódását mutatom be. *Heller Ágnes* filozófus³ és *Huszár Tibor* szociológus⁴ sem származásuk, sem iskoláztatásuk, sem szakmai pályájuk során nem kötődtek a városhoz, ugyanakkor indulásukban, későbbi fejlődésükben konkrét pataki hatások mutathatók ki.⁵

*

Heller Ágnes 1998-ban tette közzé emlékiratait.⁶ A könyv objektivitásra történő igyekezettel megformált személyes fejlődés- és szakmatörténet, sok életbölcsessel és rendszerkritikával. A nemzetközi híró filozófus számára a pesti bölcsészkaron töltött évek meghatározóak voltak később pályája, érdeklődési területének, szellemiségének kialakulása szempontjából. Ebben – természetesen Lukács Györgyön kívül, akinek Heller a filozófia iránti érdeklődést köszönhette – két személy birt különös jelentőséggel: az egykor pataki diák és tanár *Erdélyi János* filozófus,⁷ valamint a volt pataki diák *Király István* irodalomtörténész.⁸ Király 1931-től 1939-ig volt a Kollégium, azon belül is a Klebelsberg által alapított Angol Internátus diákja. Mint utóbb megfogalmazta, számára Patak három dolgot jelentett. Egyrészt a múltban gyökeredző egészséges puritanizmust, amellyel a munka szeretetére nevelték. Másrészt a szabadságharcos hagyományokat, a történelmi levegőt. S végül, de nem utolsósorban, a jórészt demokratikus tanár-diák viszonyt.⁹ A pataki évek alapján vált meggyőződésévé a minőségelv, a tehetséggondozás, a jó értelemben vett elitképzés fontossága.¹⁰ Fiatal egyetemi oktatóként nagy hatással volt Heller Ágnesre, aki az 1940–50-es évek fordulóján járt az ELTE magyar-filozófia szakára. „Magyar irodalomból Király Istvánt szerettem, és sokat tanultam tőle. Személyes viszonyt alakított ki minden értelmes hallgatóval, amit nagyon kevés embernél láttam az egyetemen. (...) Király volt Lukács mellett a fénypont az egyetemi életben.”¹¹ – emlékezik Heller. A tanár-tanítvány viszony azonban később teljesen átalakult, hiszen Király a Révai-féle és az aczéli kultúrpolitikában egyaránt meghatározó szerepet játszott, míg az ellenzékivé vált Hellert – ismert körülmények között – az ország elhagyására kényszerítették. Ennek ismeretében nem érdektelen Heller további jellemzése: „Király nemcsak bolsevik volt, hanem magyar nacionalista is. (...) Gyönyörű lakása volt, a Parlamentre nézett. Ittunk, ittunk, s az ivás mindig veszekedéssel végződött. Politikai veszekedéssel – Király Pista szerette a politikai veszekedést. (...) Szerette, ha mások mondják ki, ahogy ő érez, amit ő sose mondhatott ki önszántából.”¹² Heller számára az egyetemi tanulmányok lezárása újabb sárospataki szellemi hatásnak adott teret. „Szakdolgozatomat Erdélyi Jánosról írtam – írja. – Magyar filozófust akartam választani, akiről még nem írtak. (...) Magyar hegeliánus és utópista szocialista volt. Olyan ember, akinek a kultúrája kilométerekkel haladta meg a korabeli Magyarország általános kultúráját. (...) Tökéletes elfogulatlansággal szólt a magyar irodalomról. (...) Kitűnőeket írt filozófiai témákból, és mai is helytállóak a recenziói. Gyulai Pálnál, akinek nem sok tehetség adatott, mindig kevesebbre értékelték. Gyulai Pál örökölte a Petőfi-hagyatékot, mert sikerült feleségül vennie Szendrei Júlia húgát, s ezzel megkaparintania az örökséget. Közepes írásaival ő lett a magyar kritika istene. Erdélyi Jánost a kutya sem ismerte, ő csak szépen énekelt a gyerekeinek Sárospatakon. (...) Számomra Erdélyi János jelentette a kompromisszumot nem

tűrő, tisztességes magyar embert, aki a világ gondolkodásának centrumában dolgozik. (...) Népköltéssel is ő foglalkozott először. (...) A legmaibb kifejezéssel: ritka Európa-konform elmének számított. (...) Ténylegesen én fedeztem fel, kiadtam egy kis kötetet¹³ tőle, és írtam hozzá előszót. Nem volt visszhangja, mert Erdélyi János valójában csak engem érdekelt. (...) Utóéletében is pária volt, kálvinista pária, ezért választottam.”¹⁴

Heller Ágnes indoklása és jellemzése elgondolkodtató. Erdélyi János – aki 1824–37 között volt pataki diák – a 19. század második felében, különösen az autonómia visszaszerzése után, a Sárospataki Református Kollégium meghatározó személyiségévé vált.¹⁵ 1851–68 közötti bölcsészeti, tanári, tanszék- és intézményvezetői erőfeszítései mellett nevéhez kötődik a *Sárospataki Füzetek* elindítása, az 1859-es Kazinczy-ünnepség kezdeményezése, 1860-as iskolaalapítási évfordulós ünnepség megszervezése, és az ő szavait idézi az iskola jelmondata mind a mai napig: „Három fáklyám ég: hit, haza, emberiség”. Ennek a mentalitásnak a felvállalása, követendő példának tekintése olyan értékválasztást tükröz, amely világosan mutatja, hogy a hazai tudomány történetében lényegesen kisebbek az – akár évszázadokat átívelő – szellemi szakadékok, mint az első ránézésre, felületesen szemlélve látszik.

*

Huszár Tibor a hazai szociológia kialakulásának, fejlődésének megkerülhetetlen személyisége. Memoárja 2010-ben látott napvilágot.¹⁶ A mű igen informatív, de tárgyilagos stílusát és tematikus szerkezetét látva minduntalan azt az érzést kelti az olvasóban, mintha szerzője saját pályáját tekintette volna kutatási témának. Mindez persze semmit sem von le információk értékéből. Sőt, éppen a rendszerezett mondanivaló miatt talán könnyebben is kezelhető. A Huszár tudományos karrierjére hatást gyakoroló, illetve azt segítő személyek sorában, egykori pataki diákok közül, hárman különösen hangsúlyosan szerepelnek: *Kőrösi József* szerkesztő,¹⁷ *Nagy János* diplomata¹⁸ és *Kiss Sándor* emigráns politikus¹⁹ – mellettük a kötetben megjelenik Berecz János, Fekete Gyula, Lázár István, Vitányi Iván, Újszászy Kálmán is.

Kőrösi nyolc évig volt pataki diák (1939–47) Számára az iskola elsősorban közösségformáló erőt jelentett, továbbá kitűnő angol nyelvi képzést és liberális, toleráns szellemiséget.²⁰ Kőrösi a *Valóság* szerkesztőjeként vált egyszemélyes intézménnyé, ahogy Huszár – az egykori *Nyugatra* utalva – nevezi, ő lett „a *Valóság* Osvát Ernője”.²¹ Neve összefonódott a folyóirattal, amelynek belső munkatársai között Huszár közel harminc éven át helyet foglalt. A *Valóság* nem csupán egy volt a hazai társadalomtudományi folyóiratok között. A szellemi műhelyként működő szerkesztőség szakmai és erkölcsi tartása, a lap közvéleményt formáló tematikája, kényes témák iránti érzékenysége, az adott körülmények között, máig hatóan eredményesen funkcionált. Kőrösi puritán személyisége, protestáns erkölcsisége és konstruktív, „bevállalós” lapszerkesztői felfogása mély benyomást tett Huszárra.

Huszár az 1970-es évek közepén, értelmiségkutatói programjának keretében, tervbe vette a nyugati magyar politikai emigráció feltérképezését, mélyinterjúk formájában. Bár a pártapparátusban fenntartásokkal kezelték az ötletet, a kormányzati támogatást a kulturális tárca részéről Rátkai Ferenc, a Külügyminisztérium részéről Nagy János miniszterhelyettesek megadták.

Nagy János életében pataki diákságának nyolc éve (1939–47) meghatározó élmény volt. A tehetségvizsga jelentette a belépőt, jó emlékei közé tartozott a közösségi, internátusi élet és a tanári kar kollektív felelőssége a tehetséges diákok fejlődéséért.²² A népi származása és a kiváló angol nyelvtudása szinte predesztinálta, hogy 1948-ban az új államrend külügyi apparátusába kerüljön, s alig egy évtized múltán djakartai, később új-delhi, végül washingtoni nagykövet legyen. Innen tért haza miniszterhelyettesnek, s került kapcsolatba a hozzá forduló Huszárral. „A külügyminiszter-helyettest korábban nem ismertem, viszont már első beszélgetésünk során kiderült, hogy sárospataki diák volt. (...) Leendő interjúalanyaimat – mindenekelőtt az USA-ban élőket – jól ismerte, diákkorában ő is szorgalmas olvasója volt a

falukutatóknak. (...) Segítőkészségét az is ösztönözhette, hogy kollégiumi társa volt Körösi Józsefnek.” – emlékezik Huszár.²³ Nagy János kifejezetten praktikus tanácsokat adott, felajánlotta segítségét az út megszervezéséhez, és felhívta a figyelmet a beszélgetések várható kényes momentumaira. „A későbbiek folyamán Nagy minden ígéretét teljesítette, sőt az elkészült interjúk hazaszállításában is segített.” – zárul a visszatekintés.

Az amerikai interjúk helyi szervezésében Huszár sokat köszönhetett Kiss Sándornak, aki 1932–37 között járt a sárospataki református tanítóképzőbe, ingyenes diákként. Kiss, önéletrajzában, ennek külön fejezetet szentelt. Mint írta, öt év alatt, amíg ott tanult, egyszer sem hallotta, hogy őt az ún. „úri középosztály” tagjává képeznék, s hogy erre készüljön fel. Az iskolában az értékrendszert a tehetség és a tanulmányi eredmény alapján ítélték meg a tanárok, akik a szorgalmat, a lelkiismeretességet és a kötelességtudást helyezték előtérbe. Kiss szerint Sárospatak a valódi népi és demokratikus társadalom építője volt.²⁴ Ennek ismeretében nem meglepő, hogy amikor Huszár azt firtatta, hogyan lehet valaki egyszerre harcos, elkötelezett emigráns politikus és türelmes, megértő, hívő ember, Kiss így válaszolt: „Nézd, én Sárospatakon Újszászy Kálmán tanítványa voltam. Ő adta a kezembe először Karl Barth műveit. Tőle tanultam, hogy ne minősítsünk mindenkit pogánynak, aki másként hívő.”²⁵ Huszár interjúi több fordulóban láttak napvilágot. Az MSZMP KB Titkársága először csak rövidítve, ún. zárt terjesztésű kiadványként engedte megjelenni.²⁶ Az 1983-as nyilvános kiadásban a Londonban élő Cs. Szabó László, a Párizsban lakó Fejtő Ferenc, a New York-i Gombos Gyula, Kovács Imre és Püski Sándor, valamint a Washingtonban élő Kiss Sándor és Nagy Ferenc szerepelt.²⁷ A 2005-ös kiadvány ezek mellett a Londonban élő Szabó Zoltánnal készített interjút, továbbá három budapesti beszélgetést (Bibó István, Donáth Ferenc, Illyés Gyula) is tartalmaz.²⁸

*

A közleményemben sorra vett motívumokat azzal a szándékkal mutattam be, hogy további adalékokkal szolgáljak a sárospataki neveléstörténeti hagyomány társadalmi hatásmechanizmusának működéséhez. A fentiek alapján aligha vitatható, hogy az ún. „pataki szellem” áttételesen is érvényesült. A tanulmányaikat, illetve oktató munkájukat komolyan vevő, pataki diákemlékekkel vagy tanári tapasztalatokkal rendelkező személyek ugyanis, pályájuk során, akaratlanul is pozitívan befolyásoltak olyanokat, akik egyébként más módon nem kötődtek a városhoz.

¹ Vö.: Szempontok a Sárospataki Iskola történetének kutatásához. In: Földy Ferenc, Kiss Ferenc, Kovács Dániel (szerk.): Comenius és Kazinczy szellemében. Bibliotheca Comeniana XIV. Sárospatak, 2009. 191–198. o.; Adatok a pataki öregdiák-mozgalom történetéhez. In: Uo. 203–208. o.; Közéleti személyiségek pataki diákemlékei az 1920–40-es évekről = Sárospataki Füzetek, 2010. 1. szám, 121–128. o.; A sárospataki öregdiák-mozgalom közművelődési dimenziói. In: Erdei Gábor (szerk.): Andragógia és közművelődés. Acta Andragogiae et Culturae 23. Debrecen, 2011. 121–125. o.; A sárospataki öregdiák-mozgalom, mint egyháztörténeti forrás = Confessio, 2012. 2. szám, 126–129. o.

² Mátrai László és a sárospataki neveléstörténeti hagyomány = Zempléni Múza, 2012. 1. szám, 92–95. o.; Iskolaalapítási évfordulós ünnepségek a pataki gimnáziumban (1860–2006). In: Széphalom 22. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve. Sátorajújhely, 2012. 553–560. o.; Konszolidált hagyomány. Iskolaalapítási évfordulós ünnepségek Sárospatakon, 1956–57 = Sárospataki Füzetek, 2013. 3. szám, 105–109. o.

³ Heller Ágnes (1929) filozófus, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja, 1977–89 között külföldön élt.

⁴ Huszár Tibor (1930) szociológus, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja.

⁵ A Magyar Comenius Társaság 2013. november 6-án, Sárospatakon rendezett, Comenius szellemi örökösei című tudományos felolvasó ülésén elhangzott előadás szerkesztett szövege.

⁶ Heller Ágnes – Kőbányai János: Bicikliző majom. Múlt és Jövő Lap- és Könyvkiadó, Budapest. 1998.

⁷ Erdélyi János (1814–1868) költő, esztéta, filozófus, az MTA rendes tagja.

⁸ Király István (1921–1989) irodalomtörténész, szerkesztő, kultúrpolitikus, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja.

⁹ Berecz Lilla: Interjú dr. Király István akadémikussal. In: Dobay Béla (szerk.): A sárospataki Rákóczi Gimnázium jubileumi évkönyve, Sárospatak, 1981. 239. o.

¹⁰ Király István: Az intellektuális város: Patak, a szellemi nevelő = Borsodi Művelődés, 1981. 3. szám, 87–90. o.

¹¹ Heller Ágnes – Kőbányai János: i. m. 75. o.

¹² Uo. 171. o.

¹³ Erdélyi János: Válogatott esztétikai tanulmányok (összeállította: Heller Ágnes). Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest, 1953.

¹⁴ Heller Ágnes – Kőbányai János: i. m. 95–96. o.

¹⁵ Vö.: T. Erdélyi Ilona: Erdélyi János Sárospatakon. In: Barcza József (szerk.): A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1981. 229–244. o.; Dobay Béla: Erdélyi János és kora = Zempléni Múzsza, 2008. 4. szám, 87–93. o.

¹⁶ Huszár Tibor: Metszetek nyolc évtized magántörténelméből. Corvina Kiadó, Budapest, 2010.

¹⁷ Kőrösi József (1928–1997) 1958-tól a Valóság szerkesztője, 1971–91-ben főszerkesztője.

¹⁸ Nagy János (1928) diplomata, nagykövet, 1971-től külügyminiszter-helyettes, 1980–85-ben államtitkár.

¹⁹ Kiss Sándor (1918–1982) közíró, politikus, 1945 után a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség elnöke, majd a Magyar Parasztszövetség országos igazgatója, 1947-ben koholt vádakkal letartóztatták, 1949-ig börtönben ül. 1956-ban elhagyta Magyarországot és az amerikai magyar emigráció egyik szellemi vezetője és szervezője lett.

²⁰ Vö.: Kőrösi József: Harminchárom év a Valóság rabságában. Huszár Tibor interjúja. In: Kőrösi József emlékkönyv. Scholastica Kiadó, h. n. (Budapest), 1998. 16–26. o.

²¹ Huszár Tibor: i. m. 197. o.

²² Nagy János: Visszapillantás = Borsodi Művelődés, 1981. 3. szám, 91–93. o.

²³ Huszár Tibor: i. m. 229–230. o.

²⁴ Kiss Sándor: A magyar demokráciáért. Magyar Öregdiák Szövetség – Bessenyei György Kör, New Brunswick, USA, 1983. 11–12. o.

²⁵ Huszár Tibor: i. m. 241. o.

²⁶ Huszár Tibor: Beszélgetések. k. n. (Kossuth Könyvkiadó), h. n. (Budapest), é. n. (1981).

²⁷ Huszár Tibor: Beszélgetések. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1983.

²⁸ Huszár Tibor: Találkozások. Beszélgetések a két világháború közötti magyar szellemi-politikai mozgalmakról. Corvina Kiadó, Budapest, 2005.